

[DOI:10.26104/NNTIK.2023.74.55.051](https://doi.org/10.26104/NNTIK.2023.74.55.051)

Нуралиева М.Т.

**БОЛОТ ЮНУСАЛИЕВДИН ИЛИМИЙ МУРАСТАРЫН
ИЛИКТӨӨДӨГҮ ОЛУТТУУ СУНУШТАР**

Нуралиева М.Т.

**ВЕСОМЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ В ИССЛЕДОВАНИИ
НАСЛЕДИЯ БОЛОТА ЮНУСАЛИЕВА**

M. Nuralieva

**SIGNIFICANT SUGGESTIONS IN THE STUDYING
THE HERITAGE OF BOLOT YUNUSALIEV**

УДК: 81-11 (=512.154)

Академик Болот Мураталиевич Юнусалиевдин кыргыз лексикологиясына, диалектологиясы негиз салган ири окумуштуу экендигин эч ким танбайт жана жалпы эле түркологияда жол көрсөткүч теориялык шам чырак болуп саналат. Окумуштуунун кыргыз тил илиминдеги алган ордун, сиңирген эмгегин кийинки илимий изилдөө иштерине тийгизген таасирин аныктоодон мурда белгилүү бир деңгээлде анын өздүк архивдик мурастарына токтоло кетүү зарыл. Бүгүнкү күндө илимий коомчулукту тынчсызданууга мажбур кыла турган көйгөйлүү маселе - академик Б.М. Юнусалиевдин Жусуп Баласагын атындагы КУУда сакталып турган өздүк архивинин абалы. Бул жаатта макалада Б.М. Юнусалиевдин архивдик материалдарын ирээтке келтирүү, тематикаларга бөлүү, сактоо (өздүк архивиндеги 54 папканын 17синин жоголуп кеткен), негизинен андагы материалдарга илимий илик жүргүзүү боюнча конкреттүү сунуштар берилип, аны коомчулукка алып чыгуу каралат.

Негизги сөздөр: архив, кыргыз тили, илимий, изилдөө, макала, материалдар, маселе, мурастар, окумуштуу, папка.

Никто не отрицает, что академик Болот Мураталиевич Юнусалиев – известный ученый, заложивший основы Кыргызской лексикологии, диалектологии, и в целом в тюркологии. Прежде чем определять место ученого в кыргызском языкознании и влияние его труда на дальнейшие научные исследования, необходимо в определенной степени остановиться на его личном архивном наследии. Проблемный вопрос, который сегодня может заставить научное сообщество задуматься, – это академик состояние личного архива Б.М. Юнусалиева, хранящегося в КУУ им. Жусупа Баласагына. В этой области в статье предусматривается приведение архивных материалов Б.М. Юнусалиева в порядок, тематическое разделение, хранение (17 из 54 папок личного архива утеряны), в основном, с конкретными рекомендациями по проведению научных исследований содержащихся в них материалов и доведение их до общестественности.

Ключевые слова: архив, кыргызский язык, научный, исследовательский, статья, материалы, проблема, наследие, ученый, папка.

No one denies that Academician Bolot Muratalievich Yunusaliev is a well-known scientist who laid the foundations of Kyrgyz lexicology, dialectology, and in general in Turkology. Before determining the place of a scientist in Kyrgyz linguistics and the impact of his work on further scientific research, it is necessary to focus to a certain extent on his personal archival heritage. A problematic issue that can make the scientific community think today is the academic status of the personal archive of B.M. Yunusaliev, stored in

the KUU them Zhusup Balasagyn. In this area, the article provides for bringing the archival materials of B.M. Yunusaliev in order, thematic division, storage (17 of the 54 folders of the personal archive are lost), mainly with specific recommendations for conducting scientific research of the materials contained in them and bringing them to the public.

Key words: archive, Kyrgyz language, scientific, research, article, materials, problem, heritage, scientist, folder.

Кыргыз тил тарыхы маселесинин ана башында улуу муундагы тилчи окумуштуулардын өмүрүн, илимий мурастарын терең жана адилеттүү изилдеп, алардын кыргыз тил илиминде, кеңири алганда, кыргыз илиминде алган ордун аныктоо бүгүнкү күндө өтө зарыл, өтө актуалдуу болуп саналат. Ошондой окумуштуулардын алдынкылары болгон кыргыз диалектологиясы, кыргыз тил илими гана эмес жалпы эле түркологияда өзүнүн олуттуу орду бар, кыргыз тил жана адабият таануу илиминин мыкты өкүлү - Болот Мураталиевич Юнусалиев.

Б.М. Юнусалиев – кыргыз окумуштууларынын ичинен биринчи болуп тилдик кубулуштарды, өнүгүп-өзгөрүүлөрдү, жалпы эле тилдин тарыхын элдин тарыхы менен бирге, ошондой эле тил жана ойлоо, тил жана таанып-билүү кубулуштарын биримдикте карым-катышта изилдеген окумуштуу [1].

Өз учурунда жалпы тил илимине, кыргыз интеллигенциясына жана илимий, маданий кеңири коомчулугуна атактуу жана жаңычыл ири окумуштуу катары таанылган Болот Мураталиевич Юнусалиев жөнүндө жазылган эскерүүлөр, макалалар, эмгектер, библиографиялык көрсөткүчтөрдүн саны эле жүзгө жакындап барат. Мындай сандык көрсөткүчтүн өзү эле белгилүү инсан, таланттуу окумуштуу жана кыргыз атуулу тууралуу көп айтылып, эскерилип, ардакталып келе жаткандыгынан кабар берет. Б.М. Юнусалиевдин өмүр жолу, ишмердүүлүгү жана калтырган бай мурастары жөнүндө жазгандардын ичинен замандаштары Т.Сыдыкбеков, Х.Карасаев, К.К.Сартбаев, айрыкча шакирттери Т.Ахматов, Ш.Жапаров Б.Орузбаева, Ж.Мукамбаевдер анын эмгектерине кайра-кайра кайрылып турганына коомчулук күбө. Тилекке каршы, акыркы учурда Б. Юнусалиевдин эмгектерине кайры-

лып, ал тууралуу иликтөөлөрдү жүргүзгөн окумуштуулар жокко эсе болуп баратат. Улуттук Илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту тарабынан «Юнусалиев окуулары» деген аталышта эл аралык илимий-практикалык конференция 2015, 2016-жылдары өткөрүлүп, кийин токтоп калды. Ошол жыйнактын 2015-жылдагы санына учурдагы кыргыз лингвистикасынын эң көрүнүктүү окумуштууларынын бири, филология илимдеринин доктору, профессор, КИАнын мүчө-корреспонденти Б.Ш. Усубалиевдин макаласында «Академик Б.М. Юнусалиев тууралуу алп сүрөткер, Кыргыз Эл Баатыры Түгөлбай Сыдыкбеков баштаган замандаштары, көрүнүктүү окумуштуулар: Б. Орузбаева, Т. Ахматов, Ж. Мукамбаев, Ш. Жапаров баштаган шакирттери макала, китепчелерин жазышып, аталган илимпоздун бейнесин, окумуштуулук кудурет-күчүн белгилүү бир деңгээлде жакшы эле ачып беришкен. Бирок алардын жазгандары көбүнчө илимий-популярдуу, көркөм публицистикалык мүнөздө болгондуктан, Б.М. Юнусалиевдин илимий ишмердүүлүгү, инсандык касиети жөнүндө жалпылама маалымат берүү менен чектелип келген эле. Ал эми окумуштуунун кыргыз илиминдеги, кеңири алганда, дүйнөлүк илимдеги алган ордун таасын ачып берүү үчүн өзүнчө бир атайын илимий-изилдөө тармагы – Юнусалиев таануу – жаралышы зарыл болуп турган. Дал ушул жагынан алганда, жаш илимпоз Мимоза Нуралиеванын «Академик Болот Мураталиевич Юнусалиевдин лингвистикалык концепциялары» аттуу кандидаттык диссертациясы Юнусалиевди таанууга салынган алгачкы чыйыр катары карашыбыз шарт» деп баса белгилеп кетет [2].

Илимий булактарга сереп салуудан мурда теңиштирилип жаткан маселе менен тикеден-тике байланыштуу биздин иликтөөбүзгө белгилүү бир деңгээлде багыт берүүчү дагы бир жагдай тууралуу токтоло кетүү зарыл.

Көрүнүктүү окумуштуу Б.М. Юнусалиевдин 90 жылдык юбилейине карата өтүлгөн илимий-практикалык конференцияда академик Б.Ө. Орузбаева кыргыз тил илимин өнүктүрүүдө, изилдөөдө Б.М. Юнусалиевдин эмгегин жогору баалап: «Б.М. Юнусалиев, К.Тыныстанов менен К.Юдахинден кийинки орунда турушу керек. Себеби, ал киши биринчи болуп кыргыз тилин илим катары изилдеп чыккан», - деп баса белгилеген [3].

Окумуштуунун баа жеткис илимий мурастары: «Киргизская лексикология» ч.1, (Фрунзе, 1959); «Кыргыз диалектологиясы» (Фрунзе, 1971); «Проблема формирования общенародного киргизского языка» (В.Я., №2, 1955) «К вопросу о корне в киргизском и родственных языках» (Первая научная сессия АН Кирг. ССР, 1955), «К вопросу формирования общенародного киргизского языка» (труды ИЯЛ АН Кирг.

ССР, 1956), «Сложение киргизской народности на Тянь-Шане XVI в. (К.И.Петров менен бирге) (История Киргизии, т.1, 1963), «Заметки по истории киргизского языка» («Кыргыз тилинин грамматикасынын жана лексикасынын очерктери» 1965); Киргизский язык» (Языки народов СССР, т.2, 1966) ж.б.

Тилчи, окумуштуу жөнүндөгү маалыматтарды «Кыргыз Совет Энциклопедиясынан» (1980, 6-том), «Казак Совет Энциклопедиясынан» (1978, 12-том), «Манас» энциклопедиясынан (1995), Ш.Жапаровдун 1971-жылы “Академик Б.М. Юнусалиевдин библиографиясы” деген эмгегинен, мезгилдүү басмалардан, атайын жыйнактардан билебиз. Ошондой эле Ш.Жапаров Т.Сыдыкова менен бирге заманбап талабына ылайык 2008-жылы жарык көргөн «Белес артындагы белестер» аттуу эки ири окумуштууга арналган библиографиялык көрсөткүчүн, Т.Ахматовдун 2004-жылы чыккан «Болот Мураталиевич Юнусалиев» деген 54 бет көлөмүндөгү чакан эмгегин белгилөөгө болот.

Мындан тышкары Б.М.Юнусалиевдин али колу тие элек, чаң басып жаткан дагы бир тарыхый мурастарын Жусуп Баласагын атындагы КУУнун кыргыз филологиясынын китепканасында сакталып турган окумуштуунун архивиндеги эмгектери айгинелейт. Тилекке каршы, учурда архивин ачып, иликтөө иштери али да колго алынбай келе жатат.

Бүгүнкү күндө илимий коомчулукту тынчсызданууга мажбур кыла турган көйгөйлүү маселе академик Б.М. Юнусалиевдин Ж.Баласагын атындагы КУУда сакталып турган өздүк архивинин абалы. Бул жаатта макалада Б.М. Юнусалиевдин архивдик материалдарын ирээтке келтирүү, тематикаларга бөлүү, сактоо (өздүк архивиндеги 54 папканын 17си жоголуп кеткен), негизинен андагы материалдарга илимий илик жүргүзүү боюнча конкреттүү сунуштар берилип, аны коомчулукка алып чыгуу каралат.

Б.М. Юнусалиевди изилдөөнүн, таануунун дагы бир багытынын актуалдуулугу анын өздүк архивиндеги Молдо Нияз, Молдо Кылыч жана Касым Тыныстанов жөнүндөгү сейрек кездешүүчү материалдарын иликтөөдө турат. Бул архивдик материалдарда Юнусалиевди таануунун дагы бир жагын ачууга, атайын көңүл бурууга арзый турган кызыктуу жана керектүү, ошол эле учурда коомчулукка белгисиз болгон маалыматтар камтылган.

Академик Б. Юнусалиевдин шакирти Шералы Жапаровдун «Илимий чындык үчүн күрөш» аттуу көлөмдүү макаласы окумуштуунун дал ушул архивиндеги материалдарга арналган «Кыргызстан маданияты» жумалыгынын 1989-жылдын 15-апрелиндеги №15 санына (болжол менен 2 басма табак) жарык көрөт. Макала: «Молдо Нияз (Нияз Молдо), Молдо Кылыч Шамырканов, Касым Тыныстанов бул үч киши, үч чоң залкарга арналат. Булар туулуп, жашаган жерлери, дүйнөгө карата болгон көз караштары боюнча

бири-бирине окшогон жана окшобогон, бирок бардыгы тең кыргыз элинин кулуну, кыргыз адабияты менен маданиятына ар кимисинин өзүнө таандык салымы бар адамдар» [4] - деп башталат. Андан ары Б.М. Юнусалиев аталган инсандардын чыгармаларына эмне үчүн кызыгып, эмне үчүн коргоого алып, жогору баалагандыгы түшүндүрүлөт.

Б.М. Юнусалиевдин архивинде №25, №30 папкалардагы 350 сап ырдан турган Молдо Нияздын санатнасыят түрүндөгү ырлары сакталган. Профессор Ш.Жапаровдун маалыматына караганда Б.Юнусалиев Молдо Нияздын кол жазма чыгармаларына абдан кызыгып, аларды окуп, атүгүл талдоого алган. Ш. Жапаров Молдо Нияздын чыгармалары боюнча төмөнкүдөй тыянак чыгарган:

- Б.М. Юнусалиев Молдо Нияздын чыгармалары (кол жазмалары) менен жакындан тааныш болуп, акындын тематикасында колдонгон көркөм каражаттарды билип, анын өзгөчөлүктөрүн даана көрө билген жана кыргыз тилинин грамматикалык өзгөчөлүктөрүн ачып, аныктап, талдаган окумуштуу кол жазманын тилин чагатай тилинен так ажырата алган.

Ошондой эле ал эми араб алфавитинде жазылган кыргыз тилиндеги биринчи чыгарма деп атоосун болсо, илимпоздун бул маселе боюнча толук жана ишенимдүү маалыматтарды биле тургандыгын тастыктап турат [5].

Молдо Кылычка арналган бөлүктүн аягында ал боюнча Юнусалиевдин чыгарган корутундусу да берилген. Аны толук келтирели: “Менин жыйынтыгым:

1. Молдо Кылыч – кыргыздын алгачкы акыны;
2. Молдо Кылыч – таланттуу акын-реалист;
3. Молдо Кылыч – кыргыз акыны-агартуучусу” (№30) [6].

Касым Тыныстановго тиешелүү архивдик материалдар (папкалар) тууралуу №31 папкада топтолгон. Мында, негизинен, К.Тыныстановго жазылган үч мүнөздөмөнүн мазмуну кыскача берилип, Юнусалиевдин К.Тыныстановдун эмгектерине болгон баасы толук камтылган [7].

Архивде кыргыз коомчулугуна али белгисиз болгон, өтө кызыктуу фактыларды бар. Көрсө, 1965-жылдын март айында Молдо Кылыч менен Касым Тыныстановдун чыгармачылыктары, алар боюнча болуп жаткан талаш-тартыштар жөнүндө ошол кездеги КПСС БКынын генералдык секретары Л.И. Брежневге жазган кайрылуусунун кол жазмасы өздүк архивде сакталып турат. Каттын көлөмү 12 беттен туруп, орус тилинде жазылган жана катка Б.М.Юнусалиев, А.Токомбаев, К. Маликов, Б. Керимжанова, Ш.Үмөталиевдер кол коюшкан. Бул №36 папкада сакталуу [8].

Б.М. Юнусалиев Молдо Нияз, Молдо Кылыч, Касым Тыныстанов жөнүндө ушунчалык жан дүйнөсү менен берилип, алардын чыгармачылык жолдорун жана чыгармаларын изилдеп, алардын элдик мураска

айланышы үчүн күрөшкөнү анын эмгектеринен байкалып турат.

Мындан тышкары Б.М.Юнусалиев «Манас» эпосунун коргоочусу болгонун, аны сактап калууда бир топ эмгегин, күчүн, болгон кудуретин жумшап, ал тургай бул үчүн куугунтук, бут тосуулар болгонун азыр тарых далилдеп жатат.

Окумуштуунун «Манас» эпосу боюнча китеби 1958-жылы жарык көрүп, аны Мар Байжиев орус тилине которуп, өзүнүн баасын берип кеткен [9]. Андыктан окумуштуунун «Манас» эпосу боюнча топтому архивдеги 1-10-папкаларда жыйналган. Ал өзүнчө иликтенип, өз баасын алуу зарыл [10].

Демек, кыргыз маданиятынын, кыргыз илиминин калыптаныш тарыхында али тактала элек маселелер арбын жана ушул багытта изилдөөлөрдү жүргүзүү бүгүнкү күндүн талабы.

Бул сыяктуу маалыматтардан кийин Б.М.Юнусалиевдин архивдик материалдарын иликтеп, талдап, жогоркулар сыяктуу керектүү материалдарды, жок дегенде, өзүнчө жыйнак түрүндө чыгарууну колго алуунун эң чоң зарылчылыгын көрдүк. Эгерде алар иргелип, такталып, өзгөртүүсүз китеп түрүндө басылып чыкса, Б.М.Юнусалиевдин мурастары изилдөөнүн дагы бир булагы коомчулукка белгилүү болуп, бул ишке кызыгууларды арттырмак деп эсептейбиз. Ошону менен бирге эле кыргыз жазмасынын, кыргыз жазма көркөм адабиятынын, кыргыз адабий тилинин калыптанышы, тарыхы тууралуу да азыркы күнгө чейин аныкталбай келе жаткан бир катар маселелер такталмак.

Биз окумуштуунун архивдик материалдарындагы айрым гана папкаларындагы материалдарга токтолдук.

Б.М. Юнусалиевдин жалпы эле илимий эмгектерин жана архивиндеги сакталып турган эмгектерин изилдөө менен анын илимий-мурастарынын изилдениш абалын талдоодо төмөнкүдөй жыйынтык чыгарууга болот:

– Б. Юнусалиевдин библиографиялык көрсөткүчтөрүндө окулган жана окулбаган кол жазмалары тууралуу маалыматтар боюнча да изилдөөнүн зарылдыгы бар деп эсептейбиз;

– **кыргыз тил илиминде «Юнусалиевди таануу» боюнча бир нече багыттагы илимий изилдөө иштери жүргүзүлүүгө тийиш;**

– **Б.М. Юнусалиевдин жарыяланган жана жарыялана элек илимий эмгектери бүгүнкү күндө өз актуалдуулугун жоготпой, илимий аныктамалардын, теориялардын бирден бир булагы бойдон калууда.**

Б.М. Юнусалиевдин жарык көргөн библиографиясы тактоого, толуктоого муктаж. Натыйжада, Б.М. Юнусалиевдин мурастары, концепциялары тууралуу жазылып, жарыяланган материалдардын ичи-

нен 20дан ашууну библиографияга кирбей калгандыгын көрдүк.

Жакында эле Мундузбек Абдыжапар уулунун «Академик Б.М. Юнусалиев жана кыргыз адабий тилинин жаралыш, өнүгүш проблемалары» темасындагы диссертациялык авторефераты чыкты. Анда окумуштуунун кыргыз адабий тилинин лингвистикалык концепциялары изилденген [11]. Бул изилдөө окумуштуу тууралуу экинчи изилдөө болуп калды. Бирок дагы да болсо, окумуштуунун эмгектерин изилдөө иштери уланышы керек.

Ошондуктан Б.М. Юнусалиевдин ишмердиги, илимий, маданий мурастары боюнча төмөнкүдөй багыттагы илимий иштерди иликтөөнү сунуш кылабыз:

- Б.М. Юнусалиев – лингвист;
- Б.М. Юнусалиев – диалектолог;
- Б.М. Юнусалиев – котормочу;
- Б.М. Юнусалиев – журналист;
- Б.М. Юнусалиев – Молдо Кылыч менен

К.Тыныстановдун, «Манас» эпосунун коргоочусу;

- Б.М. Юнусалиев – методист;
- Б.М. Юнусалиев – лексикограф;
- Б.М. Юнусалиев – уюштургуч, жетекчи;
- Б.М. Юнусалиев – тарыхчы.

Мындай маанилүү илимий фактор көп кырдуу анализди талап кылат жана бир канча планда изилдөө жүргүзүүгө мажбурлайт. Мына ошол себептен изилдөөнүн бир канча векторлук багыттарын сунуштаганга аракет кылдык.

Быйыл академик Б.М.Юнусалиевдин 110 жылдык юбилейин утурлай окумуштууга арналган илимий иш чараларда жогорудагы маселелерге дагы бир ирет кайрылабыз.

Адабияттар:

1. Ахматов, Т., Орузбаева Б.О., Жапаров Ш.Ж. Илимге арналган өмүр. Кыргызстан маданияты. - 1974. - 4 янв.
2. Усубалиев Б.Ш. Б.М.Юнусалиевди таанууга салынган алгачкы чыйыр. Юнусалиев окуулары - 2015 (Эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары). - Бишкек: Улуу тоолор, 2015. - 342-б
3. Орузбаева Б.О., Жапаров Ш.Ж. Болот Мураталиевич Юнусалиев. Сов. тюркология. - 1983. - № 5. - С. 99-100.
4. Жапаров Ш. Илимий чындык үчүн күрөш. Кыргызстан маданияты. - 1989. - №15.
5. Ж.Баласагын атындагы КУУ, Б.М. Юнусалиевдин архиви (№25 папка).
6. Ж.Баласагын атындагы КУУ, Б.М. Юнусалиевдин архиви (№30 папка).
7. Ж.Баласагын атындагы КУУ, Б.М. Юнусалиевдин архиви (№31 папка).
8. Ж.Баласагын атындагы КУУ, Б.М. Юнусалиевдин архиви (№36 папка).
9. [Электронный ресурс]:[https://eposmanas.ru /Yusunaliiev/Literatura.kg](https://eposmanas.ru/Yusunaliiev/Literatura.kg).
10. Ж.Баласагын атындагы КУУ, Б.М. Юнусалиевдин архиви (№1-11 папка).
11. М.Абдыжапар уулу. // [Электронный ресурс]: <https://vak.kg/wp-content/uploads/2023/02Avtoreferat-oruscha.pdf>.
12. Нуралиева М.Т. Исследование развития коренных слов по исследованиям Б.М. Юнусалиева. / Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2010. №.7. - С. 331-334